

Алимбеков К.А.,

э.и.к.,

Усенов Э.К.,

э.и.к., доц.,

К.Карасаев атын. БГУ

АЙЫЛ ЧАРБА ӨНДҮРҮШҮНДӨ ЧАРБАЧЫЛЫК КЫЛУУНУН НАТЫЙЖАЛУУ ФОРМАСЫ ЖӨНҮНДӨ

Макалада республикабыздын айыл чарбасынын натыйжалуулугун көтөрүү үчүн өз адынча иш жүргүзүп жаткан майда дыйкан чарбаларын кооперативдештируу маселелери, дүйнө жүзүндөгү көп өнүккөн мамлекеттердеги өнүгүү жолу чарбаларды ирилештирүү, кооперативдештируу аркылуу жетишүү тажрыйбалары каралды.

Кыргызстандын айыл чарба экономикасынын заманбап өнүгүү этабы анын эффективдүүлүгүн жогорулатуу жолдорунун резервдерин издөө менен мүнөздөлөт. Анын бир себе-

би агрардык реформанын негизинде түзүлүп, өнүгүп жатышкан жаңы айыл чарба түзүлүштөрүнүн натыйжалуулугу төмөн болушуна байланыштуу болууда.

Бул көйгөйлүү маселени, ата мекендик окумуштуулар өздөрүнүн фундаменталдуу эмгектеринде баса белгилеп, дүйнөлүк тажрыйбалар көрсөткөндөй дыйкан чарбаларын өз ыктыярлары менен кооперативдерге бириктирүү б.а. майда дыйкан (фермер) чарбаларын ирилештирүү аркылуу чечсе болоруна биз да толук макулбуз. Анткени агро өнөр жай комплексиндеги (мындан ары АӨК) кооперация эмгек коллективинин кызыкчылыгына карата иштеп, эмгек процессинде дыйкандын жеке өзүнүн катышуусун камсыз кылып, айыл чарба продукциясын өндүрүү, кайра иштетүү жана сатуу ошондой эле иш-аракеттердин башка түрлөрүн жүргүзүү максатында мүлкүн жана тиешелүү жерин бириктирүүгө, негизделип өнүгөт.

Дүйнөдө кооперативдик кыймыл кеңири тараган. Азыркы учурда 600 миллиондон ашык кооператив бар. Алардын көпчүлүгү эл аралык кооперативдик альянстын мүчөлөрү. Ага алардан тышкары дагы 70 мамлекеттен 170 улуттук союздар кирет. Континенталдык Европанын көпчүлүк мамлекеттеринде кооперативдерге болжол менен бардык фермердик чарбалардын 80%ти бириккен [1.143-144] АКШда жана Канада менен Австралияда ар кандай маалыматтар боюнча бул көрсөткүч 60-80%ти түзөт [2. 4 б.].

Алар коомдук өнүгүүнүн экономикалык, социалдык жана саясий процесстерине активдүү таасир этет.

Кооперация - бул чарба иш-аракеттерин биргелешип жүргүзүү үчүн материалдык же акча каражаттарын ортого коюшкан адамдардын өз ыктыярлары менен биригүүсү жана алардын белгилүү бир тобунун бир же ар кандай, бирок бири-бири менен байланышкан эмгек процессинде чогуу аткарылган иш-аракетти уюштуруу жана коомдоштуруу формасы. В.И.Лениндин агрардык маселелер боюнча көптөгөн эмгектеринин биринде кооперация жөнүндө - «Кооперация өтө керектүү нерсе, себеби ал жеке кызыкчылыкты соода кызыкчылыгы менен бириктирип, коомдун жалпы кызыкчылыгына баш ийдирет» деп жазылган.

Кооперациянын социалдык-экономикалык маңызы, формасы жана максаты коомдук түзүлүштүн жаралышы жана үстөмдүк кылган өндүрүштүк мамилелердин мүнөзү менен аныкталат.

Азыркы учурда дүйнөдө кооперативдик кыймыл кеңири тараган. Айрым өлкөлөрдө (мисалы Японияда) фермерлердин кооперативге катышуусу милдеттүү көрүнүш катары белгилүү. АКШда бизнести алып баруунун кооперативдик формасы кеңири тараган жана анын экономикалык жактан өнүгүшүндө маанилүү ролду ойнойт. Бул жерде кооператив формасындагы ишканалар 1850-жылдары эле өнүгө баштаган. Кооперативдин негизги функциялары: продукцияларды сатуу жана сатып алуу, ар кандай тейлөө кызматтарын көрсөтүү болгон.

АКШда өндүрүлгөн продукцияларды сатуу иштерин аткарган кооперативдер фермерлерге айыл чарба продукцияларын жогорку бааларда сатууга жардам берүү үчүн уюштурулган. Фермерлер өздөрү өндүргөн продукцияны чогуу чогултуп, көлөмүн көп кылып сатышса баалар алардын пайдасына карата түзүүлөрүн жакшы түшүнүшкөн.

Өнүгүү процессинде мындай кооперативдер сатуу үчүн товар өндүрүүчүлөрдөн алынуучу продукциялардын сапатына жараша акча төлөп, фермерлерге продукцияларынын сапаттарын жакшыртууга түрткү берген.

Бүгүнкү күндө АКШда кооперативдин эки түрү иштейт: жөнөкөй кооперативдер жана жаңы муундагы кооперативдер.

Бул кооперативдердин экөө тең фермерлерден продукцияларды сатып алып, кайра аларды кымбат баада сатышат. Пайданын калдыгы салым кылынган акча каражаттарга пропорционалдуу дивиденд түрүндө фермерлерге кайра кайтып келет. Кооперативдер өндүрүлгөн продукцияны сатып алуу жана сатуудан тышкары дагы ар кандай тейлөө кызматтарын да көрсөтүшөт. Алар фермерлерди ар кандай айыл чарба техникалары, күйүүчү жана майлоочу майлар, үрөндөр, жер семирткичтер менен камсыз кылып, жерлерин иштетүүгө, түшүмдү жыйноого жана башка иштерин аткарууга жардам беришет.

Азыркы учурда ар бир америка жараны өзүнүн жашоосунда күнүгө кооперативдер менен байланышта болуп турат.

Канаданын агрардык саясаты, айыл чарба өндүрүшүн ийгиликтүү өнүктүрүү максатында айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн экономикалык кызыкчылыктарын коргоого, алардын иш-аракеттерин кирешелүү кылып өстүрүү жана айыл чарба продукцияларын кайра иштетүүчү өнөр жайынын, рыноктун мүмкүнчүлүктөрүн кеңири пайдаланууга мүмкүн кылуучу уюштуруучулук негизин түзүүгө багытталган.

Алардын катарына айыл чарба продукцияларын кайра иштетип, базарда сатуу алдында атайын басалгалап, даярдоочу кооперативдер, ошондой эле товар өндүрүүчүлөрдүн кооператив формасына ээ болбогон адистештирилген соода ассоциациялары кирет.

Продукцияны кайра иштетүү жана аны сатуу чөйрөсүндө товар өндүрүүчүлөрдүн кооперациясы Канадада отузунчу жылдары эле өнүгө баштаган.

Парламенттин мыйзам түрүндөгү актыларынын негизинде Канадада соода ассоциацияларынын: - федералдык соода жана продукциялардын өзүнчө түрлөрүн өндүрүүчүлөрү менен түзүлүүчү башкармачылык; комиссиясы формасындагы агентстволор жана элеттик кооперативинин соода ассоциациялары түзүлгөн.

Базардагы суроо-талаптын анализине ылайык соода башкармачылыгы, товар өндүрүүчүлөрдүн сатылуучу продукцияларына, анын сапатына, сатуу мөөнөтүнө жана базардын башка талаптарына карата дифференциацияланган бааларды коёт.

Соода ассоциациялары айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүн керектүү маалыматтар менен камсыз кылып, профессионалдык көргөзмөлөрдү жана демонстрацияларды уюштуруп, массалык маалымат каражаттары аркылуу билдирүүлөрдү жана макалаларды жарыялап, жаңы технологиялардын, техникалардын, үрөндөрдүн жана башкалардын ишке киргизилишине жардам берип, товар өндүрүүчүлөрдүн эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшүнө ыңгайлуу шарттарды түзүшөт.

Германиянын тажрыйбасы да кызык. Немистердин кооперативдик системасы өтө бай тажрыйбага ээ. Алардын өзүнө-өзү жардам берүү идеясына толук жооп берген алгачкы кооперативи Фридрих Вилгельм Райффайзен менен 1864-жылы Геддесдорфто түзүлгөн жана ал «Геддесдорфтук кредиттик касса» деп аталган. Бул кыймылды баштагандардын эң биринчилеринен болуп, Германиянын кооперативдер системасы өзүнүн иш-аракетинин негизине кийинкидей принциптерди койгон: - өзүнө-өзү жоопкердүү болуу; өзүн-өзү башкаруу; өзүнө-өзү жардам берүү.

Вильгельм Райффайзендин кооперативдер жөнүндөгү ойу бүткүл Германияга тарап, кооператив системасына миндеген адамдар тартылган.

Кооперативге биригип алардын мүчөлөрү атаандаштык учурунда болуучу кемчиликти жок кылышып, башкаруу маселелерин өз алдынча чечишип, кооператив иш-аракеттеринин натыйжаларына чогуу жооп беришкен. Акырындап өнүгүү менен бул уюм экономикалык жактан туруктуулукка жетишкен.

Германиянын Райффайзен уюму (DGRV) кооперативдерге физикалык жана юридикалык жактар сыяктуу ондогон миллион адамдарды бириктирген. Кооперация системасы айылдык, товардык жана кызмат көрсөтүп тейлөөчү көптөгөн банктарын камтып, барган сайын натыйжалуу өнүгүп келет.

Бүгүнкү күндө алардын кооператив системасы үч деңгээлден турат. Биринчисин жергиликтүү деңгээлдеги кызмат көрсөтүп тейлөөчү товардык кооперативдер, экинчисин кредиттик жана үчүнчүсүн ойлоп чыгаруучу айылдык кооперативдер түзөт. Акыркысы регионалдык жана улуттук деңгээлде активдүү иштейт.

Биринчи деңгээлдеги кооперативдер өздөрүнүн өндүрүштүк чөйрөсүнө ылайык регионалдык деңгээлдеги борбордук кооперативдерди түзүшкөн. Бул борбордук кооперативдер ар бир өзүнчө кооперативдин кызыкчылыгына иштейт. Борбордук жана биринчи деңгээлдеги кооперативдердин иш-аракеттери регионалдык деңгээлде атайын институттар менен толукталып турат.

Райффайзендин кооперативдери агрардык сектордун рынок шартындагы кызмат көрсөтүп тейлөөчү ишканалар катары өздөрүнүн мүчөлөрүн өндүрүш каражаттары менен камсыз кылып турат. Алар айыл чарба продукцияларынын баардык асортименттерин кайра иштетишип, ички жана сырткы рыноктордо ийгиликтүү сатылышын камсыз кылышат.

Бүгүнкү күндө Райффайзендин принциптерине негизделип дүйнөнүн 100 мамлекетинде жүздөгөн миллион мүчөлөрү менен кооперативдер иштеп жатат.

Израилдин айыл чарбасы, улуттук экономиканын курамында салыштырмалуу аз гана бөлүгүн түзөт. Болжол менен улуттук дүң продукциянын 3%тин, эмгек ресурстарынын 5%тин жана инвестициялардын 4%тин. Айыл чарбада 70 миң адам иштейт жана ага 430 миң га жер, анын ичинде 200 миң га сугат жери берилген.

Алардын айыл чарбасы айылдыктардын продукцияларын сатып алып жана аны кайра сатуучу кооперативдерден баштап коммуналарга чейинки ар түрдүү формадагы кооперативдердин чарбалык иш-аракеттерин камтыйт.

Израилдин айыл чарба кооперациясы ар түрдүү формада жана айылдын жашоочуларын өзүнө камтышы боюнча массалык түрдө болуп Россиянын кооперациясы менен көп окшоштугу болгон. Бирок, XX кылымдын 20-жылынын аягынан тартып Россиядагы жана Израилдеги кооперативдик кыймыл өз жолдору менен өнүгө баштаган.

Азыркы учурда Израилдеги айыл чарба кооперациясы кооперативдик кыштактардын үч түрүнөн турат: киббуц, мошав-овдим жана мошав-шитуфи.

Киббуц – бул айыл түрүндөгү коммуна – кыштагы.

Мошав-обдим – бул мүлккө карата жеке менчик укугуна ээлик кылуу менен айыл чарба машиналарына жана сатылуучу продукцияларга биргелешип, ээлик кылууга негизделген кыштак.

Мошав-шитуфи – киббуц жана мошав-овдимдин товар өндүрүүчүлөрүн өндүрүшкө керектүү нерселер менен камсыз кылуучу жана алардын продукцияларын сатуу иш-аракеттерин жүргүзүүчү кооперативдердин ортосундагы өткөөл формадагы кыштак.

Мошав-шитуфи – айыл чарба кооперативдеринин салыштырмалуу кеңири тарабаган түрү. Кооперативдин бул формалары бири-бирин өз ара толуктап бири-бири менен атаандашып турат.

Алардын баардыгы тең өлкөнү азык-түлүк менен камсыз кылып, жылына тамак-аштарды, жүздөгөн миллион долларга экспортко чыгарууга жөндөмдүү жакшы иштеген өз алдынча системаны түзүшүп, рынок экономикасынын укуктук чегинде иштешет.

Ал эми мурдагы СССР өлкөлөрүндө, анын ичинде Кыргызстандын айыл чарба өндүрүшүндө болсо мындай чарба формаларынын функцияларын кооператив принцибинин негизинде чарбачылык кылган колхоз менен совхоздор аткарып, калкты азык түлүк менен камсыз кылууда жана айылдын социалдык көйгөйлөрүн чечүүдө маанилүү ролду ойноп келген. Бирок, мамлекет улам барган сайын колхоз менен совхоздордун экономикалык мамилелерин башкарууда басымдуу ролду ойноп, аларды кооперативдик принциптерден такыр айрылтыкан. Мунун натыйжасында дыйкандар өндүрүш каражаттарынан жана анын натыйжаларынан четтетилип, тармактын экономикасын өнүктүрүү стимулдарынан айрылган эле.

Демек, ушундан улам кооперацияны өнүктүрүүнүн чет мамлекеттик жана өзүбүздүн ата мекендик тажрыйбаларыбыз, анын рынок мамилелеринин талабына толук жооп берип, айыл чарба өндүрүшүнүн көйгөйлөрүн комплекстүү түрдө чечерин көрсөтүп жатат. Ошондуктан аны бүгүнкү күндө Кыргызстанда кеңири өнүктүрүп, ар тараптуу колдоо көрсөтүү өтө маанилүү.

Албетте, дыйкан (фермер) чарбалары түрүндөгү майда чарбалардын да оң жактары бар, алардын катарына кийинкилерди киргизсе болот:

- дыйкан өз убактысын каалашынча пайдаланып, кабыл алган чечимине өзү жооп берет;
- көбүрөөк киреше алуу үчүн базардагы шартка жана продукциялардын бааларына карата чарба иш-аракеттерин ийкемдүү жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк пайда болот;
- бир жумуштан экинчи жумушка тез которулууга мүмкүнчүлүк пайда болуп, эмгек натыйжалуу сарпталат;

• чарбанын өнүгүшүн өз алдынча пландаштырууга мүмкүнчүлүк пайда болот;

• өзүнүн балдарын талыкпай эмгектенүүгө үйрөтүүгө мүмкүнчүлүгү көп болот.

Бирок, ошол эле учурда чарбачылык кылуунун мындай формасынын жетишпеген жактары да бар. Аларды атап айтсак:

- алардын үлүшүнө тийген жер бөлүктөрү өтө эле кичинекей;
- техника өндүрүмдүү колдонулбайт;
- күйүүчү жана майлоочу майлар менен рационалдуу камсыз кылынбайт;
- айдоо аянттары которуштурулуп айдалбайт;
- алдыңкы агротехникалык методдорду колдонуп сугат маселелерин чечүү кыйын болот;
- мындай чарбаларда өндүрүлгөн продукцияларды кайра иштетип сатуу мүмкүнчүлүктөрү тар болот;
- көп учурда алардын чарбалык кылууга керектүү агротехника, зоотехника, экономика, финансы жана башкалар боюнча билимдери болбойт;
- инвестициялык жана жүгүртүлүүчү каражаттар тартыш болот.

Ал эми кооператив түрүндөгү ири чарбалардын мүмкүнчүлүктөрү болсо жогорку мисалдардан көрүнгөндөй кенен болот. Ушу себептен кооперативдик кыймылдын актуалдуулугу азыркы учурда көп эсе өсүүдө. Рынок экономикасына өтүү, кооперативдик кыймылдын сапаттуу жаңы этабына өтүүгө жана аны рынок структураларынын чөйрөсүнө кеңири жайылтууга шарт түзүп жатат. Кыргызстандын шартында АӨКтө кооперациянын кеңири өнүктүрүлүшү дагы бир маанилүү себеп менен шартталат. Себеби агрардык реформаны жүргүзүү учурундагы менчиктештирүү процесси АӨКтүн ведомстволук чачырандуулугуна алып келген. Натыйжада анын ишинин бирдиктүү механизми кыйратылган. Мындай абал соода жана өнөр жай капиталына монополизмди орнотуп, дыйкан (фермер) чарбаларына продукцияларын кайра иштетүү жана сатуу шарттарына өздөрүнүн бийлигин орнотууга алып келди. Мындан тышкары бүгүнкү күндө дыйкандар негизделбеген баалар жана салыктар менен гана тонолбостон жогорку проценттер менен кредиттерди берген банктар, соодагерлер жана ар кандай ортомчулар, техника жана жабдууларды оңдоочулар, техника жана ага тетиктерди күйүүчү-майлоочу майларды, ар кандай жабдууларды сатуучулар тарабынан да тонолуп жатышат. Бул маселелердин натыйжалуу чечилишине айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн кооперативдерге биригүүсү талашсыз түрдө жардам бере алат. Буга азыркы дүйнөлүк практика деле ачык айкын далил болууда.

Ошондуктан айылда кооперативдик кыймылдын, өзгөчө анын вертикалдуу түрүнүн өнүктүрүлүшү (кайра иштетүү, сатуу жана жабдуу чөйрөсүндө) жогоруда айтылган карама каршылыктарды жоюуга жардам берет. Негизинен дыйкандар жана фермерлер, ошондой эле буга кызыккан башка жактар кызыкчылыктары боюнча биригиши керек. Мисалга айтсак, бириктирүүчү принциптер катары кийинкилерди эсептесе болот:

- жерди иштетүү, түшүмдү жыйноо, үрөн жана асыл тукум материалдар менен камсыз кылып, сервис кызматын көрсөтүп тейлөө;
- айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү жана сатып өткөрүү;
- товардык – даярдоо иш-аракеттери болушу керек.

Айыл чарба кооперациясы, рынок экономикасы мамилелеринин шартында айылдык товар өндүрүүчүлөрдүн кызыкчылыктарына зыян келтирбей ири товардык өндүрүштүн артыкчылыктарын колдонууга мүмкүн кылат. Эң негизгиси дыйкан өзүнүн өндүрүшүнө жана өзү өндүргөн продукцияларына чыныгы ээси болушуна таасир этет. Рынок экономикасынын шартында натыйжалуу иштеген ири чарба формаларына бириккен фермерлердин өндүрүлгөн продукцияларды пайда менен сатуу базарларын издеп табуу, продукцияларды кайра иштетүү жана алардын сапатын жакшыртуу боюнча мүмкүнчүлүктөрү көп эсе өсөт. Алардын ийгиликтүү өнүгүшү регионалдык экономиканын ийгиликтүү өсүп өнүгүшүнө жардам берип, жалпысынан өзүнчө алынган региондун калкынын жашоо турмушун жакшыртат. Андыктан, Кыргызстандын учурдагы шартында айыл жеринде ирилештирилген чарбаларды кеңири өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл буруу зарыл.

Адабияттар

1. Абдымаликов К.А. Экономика Кыргызстана. –Б., 2010.
2. Жумабаев Ж. Экономическая эффективность сельского хозяйства в переходный период. –Б., 2004.
3. Серов Е.В. Аграрная экономика.- М., 1999.- 143–144-б.
4. Ленин В. И. О кооперации. – М.: Изд – во Полит, лит – ры.,1987. – 4-б.
5. Орузбаев А., Кубаев Б., Джумакова А. Формирование и развитие многоукладной экономики на селе в условиях перехода к рынку. Б., 2000.
6. Шутников А.А. Сельскохозяйственная кооперация: наука и практика // Экономика с. – х. перераб. предприятий. – 2000.- № 9– 7-б.